

KELLEL ON, SELLELE ANTAKSE

Mihhail Lotman. Struktuur ja vabadus I: Semiootika vaatevinklist. II. Tartu–Moskva koolkond: tekstist semiosfäärini. Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2012. 256 lk.

Järgides toimetuse palvet vaadelda seda Mihhail Lotmani 60. sünnipäevaks ilmunud raamatut, annan endale aru, et tegu on kolmeosalise koguteose esimese osa esimese poolköitega – mil-

lest kõneleb ka pikk pealkiri. Seisaksin just nagu jäämäe ees – suurem jagu jääb alles vee alla. Kui ma siiski sõandan sõna võtta, siis naiivse mõistuse veendest, et jäämäe veelune osa pole tehtud muust ainest kui veepealne.

Adressaadi küsimus

Väike Lydia uuris isalt: „Kellele sa kirjutad?” Postipapa vastas: „Eesti rahva-

le.” See anekdoot osutab kultuurikomunikatsiooni põhilisele, adressaadi küsimusele. Raamatu adressanti Mihhail Lotmanit me juba tunneme tema meisterlikest loengutest ning sümpaatsetest intervjuudest, kuigi ehk mitte piisavalt. Aga kellele ta räägib? Mis on saaja aadress?

Habent sua fata libelli – ning tarkuse ja saatuse balansi leida pole lihtis. Õppejõul õnnestub see paremini tänu vajadusele olla arusaadav ablastele algajatele. Erwin Panofsky, üks läinud sajandi lugenuimaid ja loetuimaid kunstiteadlasi, tunnistas, et kui ta poleks pidanud Ameerikasse pagema ega leidnuks seal ülikoolis tööd, poleks tema ideed ega tema nimi kuigivõrd levinud. Tarvidus rääkida lihtsustavalt, võorkeeles ja mittespetsialistidele tagas laiema tuntuuse nii saatjale kui ka sõnumile.

Lugesin „Struktuuri ja vabadust” mõnuga, ent pääsemata mõttest: kellele ma võiksin selle tänulikku pihku suruda? Muidugi teeks rõõmu, kui tabaksin oma tudengid „Struktuuri ja vabaduse” üle väitlemas. Raamatu kirjastas ju lõpuks ülikool. Ent ülikoolis nõuab muist kursusi eeldusaineid. Adressaadi küsimuse võib täpsustada: millisel eestikeelsel lugejal on eeldused sellest raamatust aru saada? Ei või ju ometi aadress kattuda pühendusega!

Paljutki tuleb siin mõista vaid *en passant*, vihje põhjal, sest autoril pole mahti ega ülesannet lahti seletada välkviipeid Herakleitosele, Hegelile või Heideggerile (mu filosoofiaõppejõud Tõnu Luik ütles, et kõik sügavaimad filosoofid algavad *he*-tähega) – kellela Mihhail Lotmani arutlusaines ja seletused läbi ei saa. Tsiteerin: „Siin on varjatud vastasseis Husserliga: viimase jaoks oli puhas olemine ühtlasi puhas tähendus (tõde). Heidegger aga püüab olemise vabastada ka tähendusest. Husserl eristab kahte märgitüüpi, Heidegger kasutab (viitamata) seda eris-

tust, kuid jätab kasutusse – teise nime all – üksnes Husserli tunnused-jäljed (st märgid, millel ei ole tähendust)” (lk 32). Ja samas (lk 33): „Nimelt jätkab Heidegger Husserli põhimõtet, mille kohaselt on märgid seotud intentsionaalsusega.” Kui puhas olemine on intentsionaalne, sõltumata sellest, kas tema tunnused-jäljed on vabastatud tähendusest, siis kuidas on võimalik rääkida intentsionaalsuse problemaatilisusest? Kindlasti oskab autor sellele küsimusele vastata, aga ta ei tee seda siin raamatus. Ja mida peavad siis tegema lugejad? Üliõpilased? Kes?

Autor ei kirjutagi õpikut. Ta ütleb napilt: „Ma ei hakka siin peatuma autonüümsetel märkidel (korrektselt märkide autonüümsel kasutamisel), kuna tegu on märgi üsna spetsiifilise kaugeltki mitte primaarse funktsiooniga” (lk 40). Ja samas (lk 54): „Ma ei taha siin laskuda diskussiooni, miks selline märk nagu 'abstraktne' on konkreetne, piisab fikseerimisest, et minu jaoks on ka niisugustel juhtudel tegu konkreetsete märkide ja nende tähistatud objektidega – autonüümses märgikasutuses on konkreetne rõhutatud.” Kuidas siis autonüümse märgikasutuse konkreetne saab olla „rõhutatult mitteprimaarne”? Ja kui „katse pidada lotmanliku semiootika alusmüüriks platonismi” jätab „kummalise mulje” (lk 129), mismoodi siis lepitada „lotmanlik semiootika” „saussure'iliku neoplatonistliku paradigmaga”, kus keel „on primaarne ja absoluutne (platonlik i d e e)” (lk 130)? Õppurid vajaksid siin enam hoolitsust.

Semiootika vabadus ja -vabadus

Tartu–Moskva koolkonna semiootika-teooria on valmis, selle tuumstruktuur selgunud ja suuna jätkajate mõtted suunduvad aina kaugemale perifeeria vabadusse. Üha tõtakamalt tõustakse metatasemele, uute avastuste asemel

reflekteeritakse vanade terminite üle, pusitakse teadusloolist kassikangast. Muidugi – perifeeria markeeribki piiri.

Teisalt – semiootikat mäletada, viljel-
da on Eesti haritlaskonna õilis üritus. Juri Lotmani kirjanduslikus pärandis leidub veel küllalt meenutamis-, aga ka avastamis- ja mõtestamisväärset. Juh-
tusin mõne aasta eest Tartus semioo-
tikatudengite koosviibimisele, kus ühe
kodukootud filosoofi eestvõttel pikalt ja
siiralt probleemitseti, mis asi ikkagi on
märk. Semiootika põhiterminid tuleks
mingis paradigmas ometi kokku leppida
– ja Mihhail Lotmani „Sissejuhatus”
siin raamatus võiks aimu anda, milli-
seid võimalusi vaagida. Mis märgisse
puutub, siis Juri Lotman näiteks eris-
tab kaht teadvuse režiimi, rääkides
„naiivsest teadvusest, mis pole orien-
teeritud maailma märgilisele tajumise-
le”,¹ ja vastandades selle semiootilisele.
Märk tekib niisiis ühelt teadvuse režiimilt
teisele ümberlülituse tulemusel
ükskõik millest.

„Struktuuri ja vabaduse” kui raama-
tu põhiprobleem seisneb minu meelest
sisendläve ja väljundläve disproport-
sioonis. Et kõneldavasse sisse pääseda,
tuleb evida küllalt põhjalikke teadmisi.
Teisisõnu: selle kursuse eeldusaineid
on palju. Kes aga sisse jõuab, sellele ei
ole autoril palju uut öelda. Madis Kõiv
meenutas kord, et koolipõlves ei tõmma-
nud matemaatika teda mitte üks raas.
Siis võtnud ta kätte ja õppinud ära.
Milline pettumus – just nagu oleks
põneva kapi lahti muukinud, aga sees
ripuvad vanad riided, nii tavalised
asjad. Nõnda siingi. Aastal 2001 Taiwa-
ni ülikoolis peetud loeng „Semiootika,
kultuur ja kultuurisemiootika” ei lisa
mitte midagi olulist Juri Lotmani
„Artiklitele kultuuritüpoloogiast”.² Aga

¹ Ю. М. Лотман, Избранные статьи в
трех томах. Кд III. Tallinn: Aleksandra,
1993, lk 308.

² Ю. М. Лотман, Статьи по типологии
культуры: Материалы к курсу теории
литературы. Кд 1. Tartu[: Tartu Riiklik Üli-
kool], 1970.

kui siin öeldakse, et „Tartu–Moskva
semiootika loobus kahest Saussure’i
põhipostulaadist keele kohta: esiteks,
et keele tähistaja ja tähistatav on oma-
vahel seotud üksnes konventsionaal-
selt....” (lk 75–76), siis välgatab meelde
Juri Lotmani Saussure’i-tsituaat artik-
list „Sümbol kultuurisüsteemis” (1987):
„Meenutagem, kuidas Saussure sel
puhul kirjutab, et kaalud võivad olla
õigluse sümboliks, kuna sisaldavad
ikooniliselt endas tasakaalu ideed, aga
vanker mitte.”³ See ei ole konventsio-
naalne seos. Ja „semiosfääri peamine
paradoks” (lk 165) on seesama kultuuri
autokatalüüsi fenomen, millega Juri
Lotman tegeles 1980. aastate lõpus.⁴

Mihhail Lotman juhib tähelepanu ka
„autoresultatiivsuse” fenomenile, kus
sõna väljendab ühtaegu nii protsessi
kui ka tulemust, ja seletab selles võt-
mes „kommunikatsiooni” (lk 171–172).
Raamat „Struktuur ja vabadus” kuju-
tabki endast autoresultatiivse kommu-
nikatsiooni esindusnäidet: kellel on,
sellele antakse, ja kellel ei ole, sellelt
võetakse seegi, mis ta arvab enesel
olevat.

Kui tohib unistada, siis oleksin meel-
sasti lugenud Mihhail Lotmani arusa-
ma märgitüübist, mida Saussure nime-
tab *langage*. Konkreetse kõnes (*parole*)
ei realiseeru sundvalikutena mitte ai-
nult objektiivne keelestruktuur (*langue*),
vaid ka teatav vabavalikuline, kuid
mitteindividuaalne struktuur (*langage*),

³ J. Lotman, Semiosfäärist. Tallinn:
Vagabund, 1999, lk 221.

⁴ Ю. М. Лотман, Университет и наука.
Доклад на научной сессии „Университет в
современном мире” 14 сентября 1988 года
в Болонье. – Ülikool. Acta Publica Universi-
tatis Tartuenssis 1989, nr 1, lk 49–53;
P. Тороп, Vastab Juri Lotman. – Teater.
Muusika. Kino 1989, nr 5, lk 5–14; L. Prii-
m ä g i, The problem of the autocatalytic ori-
gin of culture in Juri Lotman’s cultural philo-
sophy. – Sign Systems Studies, kd 33, nr 1.
Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005,
lk 191–204; M. Lotman (koost), Jalutus-
käigud Lotmaniga. (Bibliotheca Lotmania-
na.) Tallinn: TLU Press, 2010, lk 199.

mida Roland Barthes nimetab *écriture*, eristades seda individuaalsest ja sundvalikulisest stiilist (*style*). *Langage* paistab endast kujutavat retoorilist invasiooni keelestruktuuri (*langue*). See avab Saussure'i märgikäsitusele laia rakendusala, samal ajal kui Peirce'i oma avaneb ainult sissepoole, eneseküllasesse skolastikasse. Mihhail Lotman märgib vaimukalt: „Selles definitsioonis määratleb Peirce ühe asja, mis on tundmatu, kolme asja kaudu, mis on samuti tundmatud” (lk 35) – ja jääb oma raamatus ikkagi Peirce'ile ustavamaks kui Saussure'ile.

Mõtteinnet

„Struktuur ja vabadus I” koondab eripuhuseid artikleid-sõnavõtte. Seetõttu leiab tekstis „refraäne”, mida sünnib pidada eriti tähtsaks – kordused ei tule niisama. Need reedavad midagi autori meelismõtetest. Et Isaak Revzin defineeris semiootikat kui strukturaallingvistika rakendust teistele humanitaaraladele (lk 22, 88); et generatiivses grammatikas määratletakse keelt leksikoni ja reeglistiku kaudu (lk 53, 107); et Émile Benveniste eristas deiktikud „pärisõnadest” (lk 174–175, 199). Need kõik on kõnekad kordused, sest osutavad tagasi aega, kus Mihhail Lotman tegeles Noam Chomskyst ajendatuna generatiivse värsiteooriaga. Tollal, 1970. aastate algupoolel, koos Suren Zoljaniga visandatud „kolme semiootilise süsteemi teooria” juurde naaseb autor koguni kolmeti (lk 76–80, 113–116, 122–124), viidates ka Juli Schreideri tekstikäsitusele (lk 109), keda matemaatikuna huvitas loomuliku keele masinmudeldus, mis tollal oli veel värske mood.⁵ Lühidalt seisneb teooria tekstikohtade ja nende täidete hulga vahekorras: on võimalik korrata üht ja

sama elementi arvukatel kohtadel ($[a]+[a]$, $[a]+[a]+[a]$...) või siis mahutada lõpmata palju erisuguseid elemente ühele ja samale kohale ($[a+b+c+ \dots +n]$); kolmas võimalus jääb nende kahe äärmuse vahele. Esimene märgijada annaks aistilise ornamendi, teist võimalust mudeldab transfiniitne arv,⁶ kolmas kujutab endast „tavalist keelt” – nii et midagi avastuslikku säärases teoorias ei täheldu. Generatiivse värsiteooria moevool ei ole filoloogilist teadmust mitte kuidagi rikastanud ja mina jätaaksin ta Ockhami habemenoa alla.

Otseselt puudutab „Struktuur ja vabadus” taas küsimust, kas Juri Lotman tuleks lugeda kantiaaniks või hegeliaaniks. „Juri Lotman oli kantiaan,” kordab raamat (lk 129) autori deklaratsiooni aastast 1994 ja lisab: „Tartu strukturalismi antidarvinism ja antihegeliaanlus olid kaudselt sihitud marksismi vastu” (lk 143). Kuid Kant ei ole ainult *Ding an sich* kui küberneetilise „musta kasti” antitsipatsioon. Ja: palju ilmsemini mõtleb Juri Lotman dialektiliselt – kusjuures dialektika on mõtteviis, Kanti „asi iseeneses” aga pelk surnud mõiste. Hegelis nägi Juri Lotman enam kui Marxi hüpotaasi ning alustas oma esimest fundamentaalset raamatut „Loengud strukturaalpoetikast” (1964) veendumuses: „Tegelikult ei saa olla metodoloogilist ühisosa formalismil, mis tugines mehhaanilise materialismi ja positivismi filosoofilisele alusele, olles tugevasti mõjustatud kantiaanlusestki, ja vaimukultuuri nähtuste sügavalt dialektilisel struktuurisel käsitelul.”⁷ Igal juhul mõtleb Juri Lotman nii, nagu ise tahab,

⁶ L. P r i i m ä g i, Lõpmatu 14. – Akadeemia 2002, nr 10, lk 2122–2129.

⁷ А. Д. К о ш е л е в (toim), Ю. М. Лотман и тартуско-московская семиотическая школа. Москва: „Гнозис”, 1994, lk 21; vrd М. Г а с п а р о в, Лотман и марксизм. Доклад на Третьих Лотмановских чтениях (РГГУ, декабрь 1995 г.). – НЛО 1996, nr 19, lk 7–13. = http://sceptis.ru/library/id_727.html

⁵ Ю. А. Ш р е й д е р, Логика знаковых систем (Элементы семиотики). Москва: Издательство „Знание”, 1974, lk 52–57.

mitte „kellegi” võtmes, vaid alati „millegi”, s.t lahendatava probleemi võtmes.

Veelgi riskantsemad on raamatus „näited ühiskondlik-poliitilisest sfäärist” (lk 159; arutelu Venemaa ja turumajanduse teemal⁸), sest nendes pal-

⁸ Üldiselt Stalinile omistatav tees klassivõitluse ägenemisest sotsialistliku ühiskonna ülesehituse käigus (lk 160) on pärit Leninilt, vt V. I. Lenin, Sotsiaaldemokraatia kaks taktikat demokraatlikus revolutsioonis. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1952, lk 24–25.

jastuvad teadusvälised sümpaatiad, mis varjundavad semiootiku erialast erapooletust.

Midagi peab autoril jääma ütelda ka järgmistesse köidetesse. Nendest tahaks lugeda Tartu–Moskva semiootikakoolkonna ülipõnevate teaduslike avastuste kroonikat. Mis oleks kirjutatud kellele? – Eesti rahvale.

LINNAR PRIIMÄGI